

A LIDÉRC A NYÍRSÉGI NÉPHITBEN

A szakirodalomban, az anyagközlésekben gyakran találunk lidércre vonatkozó adatokat. Az ember- és természetfeletti lényekkel foglalkozó elemző tanulmányok mindenütt említik a lidércet.¹ Néphitkutatásunkban azonban mind ez ideig nem látott napvilágot olyan összefoglaló munka, amely a lidérc alakjához fűződő képzetkör tisztázását tűzte volna ki céljául.

Mennyiben szeretnénk továbblépni jelen dolgozatunkban a hiedelemkutatás e területén?

Anyaggyűjtésünket Szabolcs-Szatmárban, szorosabban véve a Nyírségben végeztük, mintegy harmincnégy község természetfeletti lényekkel kapcsolatos hiedelmeit jegyeztük le. Ez a módszer lehetőséget adott arra, hogy megállapíthassuk, a lidérc köré fűződő képzetcsoport egyedi vonásait, területi sajátosságait, s nyomon követhessük a képzetek keveredését. Nem csupán a babona-elemeket gyűjtöttük össze, hanem ahol alkalom kínálkozott, a hiedelmekből szőtt történeteket magnetofonszalagon is rögzítettük, így az epikus műfajjá alakulás néhány szép mozzanatát is sikerült megragadnunk. Adatközlőink sok esetben elbeszélésük belső hitelességét a színhely, a szereplők megnevezésével is igazolják. Magnetofonszalagok őrzik előadásuk lendületét, hajlékonyságát, amely egyben elárulja a belcélés fokát, a babonás élmény hatóerejét.

Területünkön még ma is hálás témának bizonyul a hiedelmek gyűjtése. Annak ellenére, hogy a parasztság régi kultúrája, szokásrendje, társadalmi szerkezete nagy átalakuláson ment át, mégis a hiedelmek tovább élnek az idősebb generáció ajkán, érvényükbe vetett bizalmuk, a múlt babonás gyakorlatából táplálkozik. A televíziónéző, modern mezőgazdasági gépeket ismerő parasztemberek magyarázgatták előttünk, hogy gyermekkorukban milyen nagy hatalmuk volt a rontó szellemeknek, boszorkányoknak, lidérceknek az emberek felett. Az unokákban — a felszabadulás óta felnevelkedett fiatalokban — már nyoma sincs ennek a lelki fogékonyságnak, bár egyikük-másikuk számon tartja az öregek tudományát, s jelenlétükben biztatták is nagyapjukat a csodás történetek, babonáságok elmondására, de mint „mesét”, kitalált történetet hallgatták végig az elbeszélést.

¹ *Sándor István*, A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954. Bp. 1965. 221—226.

Irodalmi feldolgozások: *Tamási Áron*, Jégtörő Mátyás-ában, Kolozsvár 1936. egy tojásból kikelt madár rendkívüli bonyodalmakat okoz, megmutatja a kincs helyét. *Krády Gyula*, Álmoskönyv-ében Bp. 1966. az Álmos, Babonák fejezetében olvashatunk a lidérről.

Szendrey Zsigmond, Népbabonák Jókai műveiben: Ethn. XXX. 1929. 115; *Barát Endre*, Lidérc Bp. 1966.

Tanulmányunkban a nyírségi gyűjtésünk mellett a Jósa András Múzeum adattári anyagát és a készülő Magyar Néprajzi Atlasz idevonatkozó adatait használtuk fel. (Az Atlasz szerkesztő bizottságának és gyűjtőinek ezúton is köszönetet mondunk a nyújtott segítségért.)

Ahhoz, hogy a lidércnek a hagyomány által felvetett problémáit tisztázzuk, szükséges mindenképp előttről magával a néphit, a képzelet szülte lény nevével, a lidérc szóval foglalkozni. A szó megfejtését nyelvészek, etnográfusok egyaránt megkísérelték.

A lidérc szóról az első adatunk 1482-ből van: személynévként — Paulus Lidércz — fordul elő (írja a Szarvas Gábor — Simonyi Zsigmond Magyar Nyelvtörténeti Szótára). Kielégítő magyarázatot Bárczi: Szófejtő szótára sem tud adni a szó eredetére. A leggyakoribbak: Lodovérc, lucvér, ludvérc, mimitke, mitmit, tüzes ördög, lángos, tündelevény, tündemény, földi ördög, iglic, ihlic stb. elnevezések.

Ipolyi a szót úgy próbálja megfejteni, hogy egyik leggyakoribb elnevezését: a ludvércet összetett szónak fogja fel, lúd és vérc. A lúd utalna a szárnyas madáralakra, a vérc szóban vérszívó tulajdonságát véli felfedezni. Az ihlicből az ihletés szót következteti ki, s ezt írja: „a magyar mytosnak egy sajátos eredeti madár alakú ihlető lénye lappangana. . .” Az iglic elnevezés a hitregei igézés cselekvéséből volna származtatható.²

Kandra Kabos írja a Magyar Mythologia-ban: „Borovszky Samu a németektől kölcsönzött szónak vallja, Edelschpacher szláv eredetét bizonyítja.³ S csakugyan sem a finneké, sem a többi rokonnépé a neki megfelelő hitregei alakot nem találunk. Népünk hagyományában azonban annyira meghonosodott, hogy a kölcsönvételnek csak annyiban van nyoma, hogy a hagyomány e tekintetben nem egységes.”⁴

Végül is a legmeggyőzőbb Kniezsa fejtegetése, mely szerint „nagyon valószínű, hogy szavunk egy szláv ljudotvarc emberarcú megfelelője. Megvan az ócsehben. Ebből a jelentésből a magyar szó pontosan levezethető. Jelentés-tilag szintén nincs nehézség: a néphit szerint a lidérc olyan madár, mely ember alakot is szokott ölteni. A baj azonban az, hogy a cseh adaton kívül máshonnan nem igazolható.”⁵

Móór Elemér a következőket jegyzi meg a lidérccel kapcsolatosan: „A magyar és a magyarországi szláv lidérchit minden esetre sok vonásában egyezik, részint a német néphit Alp v. Mahr-(t) néven ismert alakjával, részint a német kobold-hittel. . . . Megemlékezik például Róheim arról, hogy Ipolyi egy adata szerint a Csallóközben a lidércet iglicnek is hívják. E szó több szempontból is érdekes: Nem kétséges, hogy szláv eredetű „kis tű” jelentésben. A német népi hiedelem szerint pedig az elfogott Alp vagy Mahrt tűvé vagy szalmaszállá szokott átváltozni. Nevezetes azonban az iglic szónak hangalakja is: ha e szó tót eredetű — más szláv nyelv pedig a Csallóközben aligha jöhet tekintetbe-, akkor ez az elnevezés még a tót g)h hangváltozás előtt, vagyis még a XII. század előtt került a magyarba. A lidérc szónak kielégítő magyarázata nincs. Valószínűleg egyházi eredetű, amint egyáltalá-

² Ipolyi Arnold, Magyar Mythologia. Pécs. 1854. 230.

³ Kandra Kabos, Magyar Mythologia. Eger 1897. 179.

⁴ Trócsányi Zoltán, Hasthenko F. A. Lansisuomalaiset tautien loitsut: Ethn. XXV, (1914) 250—254.

⁵ Kniezsa István, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955. 684—685.

ban nem kétséges, hogy az egyháznak az ördögfélékben való népi hiedelmek kialakulásában jelentős szerepe volt.”⁶

Róheim Géza megállapítja, hogy a lidércit a magyarral szomszédos szláv, germán és román népeknél egyaránt előfordul. A tótok ugyanolyan módon tesznek szert a zmok-ra, mint a csallóközi magyarság a lidércre. Morvaországi hit szerint a fekete tyúk tojásából maga az ördög kel ki. Deslawenben a kobold nagypénteki fekete tyúktojásból lesz. A beregmegyei rutének apró tojásból keltik a lidércet. Sabbioncello-ban a „mora” tarka tyúk gyanánt jár az ifiakhoz és megnyomja őket. Boszniában a lidércet kiköltő lány szerelmi viszonyban van a lidérccel, mint a magyarban. A magyar és délszlávhoz járul a távolabbról rokon csuvas tüzeskígyó, meg a kirgíz, kazáni és krími tatár „albaste”, mint elháló illetve megnyomó szellem.⁷

A lidérc régi írott forrásainkban is előfordul.⁸ Zrínyi eposzában lángoló kísérteti lényként jelenik meg:

„mint tüzes lidérc száll le az fölhőbül,
kinek lángos farka szikrázik sok tűztől”⁹.

Komáromy a Magyarországi boszorkányperek oklevéltárában egy 1673-as marosszéki per kapcsán írja: „Fekete Andrásné pereli Kovács Istvánnét, mert ez őt boszorkánynak, hamis hitűnek, kanczahitűnek, lüderczesnek mondotta.” Szabó Kató 1584-ben Kolozsváron lidérc tartásáról vallott. Marosvásárhelyen a gyermeket „lüderczek s boszorkányok” rontották meg. (1752)¹⁰

Szirmay Szatmár megyéről szóló monográfiájában a lidércet azonosítja az ördöggel. A boszorkányok lidérceen járnak a Szent Gellérthegyre. A lidércmadár „mint az iromba tyúk nappal ágyok alatt volt, éjszaka velek hált és közösködött, sorba tartották sótalan kását adván néki enni.”¹¹

Egy XVIII. század elejéről származó kéziratban (Boszorkányok exa-mene és Fassiojok) olvashatjuk, hogy a boszorkányok „A virit az embernek lud tallun szokták színi”, azaz vérszívó tulajdonsággal rendelkeznek, mint némely területen a lidérc is.¹²

Czuczor-Fogarassy szótárában a lidérc: „A népnek babonás hiedelme szerint általában am. tűz alakban bolygó, embereket ijesztő, néha csábító gonosz szellem . . . tüzes ember. . . a hamis földmérők lelkei. . . az embernek pénzt hord, némelyeket álmaikban gyötör, megnyom.”¹³

Luby Margit adata szerint a ludvérc nagy lud lábball bíró tüzes madár, mely repülés közben tüzet gerjeszt. Különféle alakot ölthet.¹⁴ Így felveheti nyomórúd, borona, karó alakját is. Kecskeméten „tüzes gombolyag”-nak nevezik. Kalotaszegen ördögnek, Aranyosszéken boszorkánynak tartják. A göcseji nép hiedelmében élő földi ördögök piros mentében járnak.¹⁵ Ludvércék ezek is, szolgálatot teljesítenek gazdájuknak, csakhogy itt a lidérc

⁶ Moór Elemér, A szófejtés és néprajzi kutatás kapcsolatához: Nyr. 73. (1949) 222.

⁷ Róheim Géza, Magyar néphit és népszokások. Bp. é. n. 96—97.

⁸ Bornemisza Péter, Ördögi kísértetek. Bp. 1955. 204.

⁹ Ipolyi Arnold, i. m. 232.

¹⁰ Komáromy Andor, Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bp. 1910. 124, 541.

¹¹ Szirmay Antal, Szatmár vármegye I. r. Bp. 1809. 81.

¹² Jósza András Múzeum adattára. 789 Nr. 396.

¹³ Czuczor Ferenc—Fogarasi János, A magyar nyelv szótára. III. Bp. 1865. 1489.

¹⁴ Relkovic Davorica, Acsádi vasmegyei néphit és szokások: Ethn. XLI. (1930) 50.

¹⁵ Gönczi Ferenc, A földi ördög: Ethn. XVI. (1905) 34.

és az ördög kapcsolata világosabb. Bosszúálló szellem, gazdája bosszúját ő hajtja végre.¹⁶ Tehát a lidérc csupán csak eszköz, melyben testet öltenek az ember gonosz indulatai (kapzsi pénzszerzési vágy, a bosszúállás gondolata). Ipolyi így ír erről az ellentétről: eredete találkozna „incubus faumus” ősatyáival, illetve kiktől a nemzet eredete származik, s még inkább madár alakjánál fogva a „turuli incubus” főbb lényi madár alakkal, ahonnan a nemzet fejedelmei származnak. . . s végül is nyomorék csirkévé lett.¹⁷

Göcseji népmonda szerint egy vadász a fa tetején lucfért pillantott meg, s olyan golyóval lőtte le „ami fogja”. Útközben ezért nagy vihar támadt, dörgött, pedig karácsony előtt volt.¹⁸ A történet hallatán önkénytelenül a népmesei boszorkány jut eszünkbe, akit rézgombbal lőttek le. A lidérc a borjúk étvágyát, a tehének hasznát veszi el, mint a boszorkányok.¹⁹ A lidérc és boszorkány kapcsolatra utal az is, hogy sok helyen a lidércnyomást boszorkánynak tulajdonítják.²⁰ Baranya megyében lólábú menyecskevel azonosítják.²¹ Ez alak már az ördög kapcsolatra utal. Az előzőekben említettem, hogy a göcseji nép „földi ördögnek” nevezi-, Csallóközben házanként járó ördög a neve.²² Nemcsak a terminológiák utalnak erre, hanem a lóláb, vagy a közmondás: aki hamar meggazdagszik, arra azt mondják ördöge vagy lidérc van. „A sátán szövétségese” olvashatjuk az egyik lejegyzésben.²³ Relkovic Devorka írja a mitmit-ről: kis ördög, melyet ember költ. Az ilyen ember lelke halála után az ördögé.²⁴ Az ilyen terminológiák például: tüzes szellem, tüzes golyó, lánc, lángot szóró borona, karó szintén a lidérc ördögi voltára utalnak. Férfi és női alakot egyaránt ölthet.” Olyan lányokhoz jár, akiket a szeretőjük elhagyott. Tüzes kendő képében a kulcslyukon megyen be, ott régi szeretőjévé változik. Vagy asszonyokhoz meghalt uruk képében jár. Távollevő szerető alakját is fel tudja ölteni. Olaszfalun olyan fiatalasszonyokhoz jár éjjel, akik nem szeretik urukat, Kecskeméten el is hál az asszonnyal. Több adat utal arra, ha a lidérc lólábait észreveszik, felfedezik, többet nem jön a házhoz. A lidérc kulcslyukon, kéményen át közlekedik, mint más egyéb ártó szellemek.²⁵ Berze Nagy János a Baranyai néphagyományok című munkájában írja: „mérnök rosszul végezte a földmérést, s agyonverték. Lelke: a lidérc most is bolyong s megkergeti az éjszakai utasokat.”²⁶ „A halott után 3—4 napig fény mozog a sír fölött. (Foszfor gyün ki a testből, az mozog a sír fölött)”²⁷. Kutya képében is megjelenhetnek: rossz életű emberek lelkei ezek, vagy halottas háznál kopó alakban tűzként világitanak.²⁸

¹⁶ *Koós Károly*, Életem és emlékeim · Ethn. I. (1890) 410.

¹⁷ *Ipolyi Arnold*, i. m. 230.

¹⁸ *Banner Benedek*, A lidérc és a táltos a szalontai nép hiedelmében: Ethn. XXXVII. (1926) 38.

¹⁹ *Versényi György*, Erdélyi népmondák: Ethn. XII. (1901) 317—318.

Keresztes Kálmán, Ormánysági szótár. Bp. 1952. 357.

²⁰ *Szendrey Zsigmond*, A nép élő hitvilága: Ethn. XLIX. (1938) 271.

²¹ *Vajkai Aurél*, Cserszegtóma: N. É. XXXI. (1939) 200.

²² *Ipolyi Arnold*, i. m. 230.

²³ *Thury Etele*, Bornemisza Péter könyve az ördögi kísértetekről: Ethn. XXIV. (1913) 205.

²⁴ *Ipolyi Arnold*, i. m. 230.

²⁵ *Versényi György*, i. m.: Ethn. XII. (1901) 318.

²⁶ *Berze Nagy János*, Baranyai néphagyományok. Pécs 1940. 340.

²⁷ *Loschdorfer Anna*, Babonák és babonás történetekről: Ethn. XLV. (1934) 71.

²⁸ *Relkovic Davorka*, Bajmóci néphagyományok: Ethn. XXXI. (1920) 79.

Jankó János, Kalotaszeg magyar népe. Bp. 1892. 194.

A nép nemcsak fellobbanó tűznek tartja, hanem ott „kincs tisztul”. Gyakran a mocsarak fölött éjszakánként villódzó fényeket (mérges gázok foszforeszkálása) lidércnek tulajdonítják. Ehhez a természeti jelenségen alapuló megfigyeléshez kapcsolódott a kincs-szerzés motívuma, amely nagyrészt jellemző a lidérc babonakörre. Lidércnek nevezik a hazajáró kíséretet is, amely boszorkányok, rossz szellemek hatalmába kerül. Lidérc őrzi a keresztleletlenül eltemetett gyermekek sírját is. Bajmóci néphit szerint a lidércek keresztleletés nélkül elhalt gyermekek égő ujjacskái, és ahol eltűnnek, ott rendszeren elásott kincsekre akadnak.²⁹

A lidérc okozza az úgynevezett lidércnyomásos álmot. A nép hite szerint a meghalt szerető képében jelenik meg éjjel és az alvó ember mellét nyomja. Mindezeknek élettani magyarázata az, hogy hanyattfekvéskor, ha a fej alacsonyan van, meleg, zárt a levegő, sokat evett az ember, úgy érzi, mintha nyomná valami a mellét, főleg sok szeszfogyasztás után tapasztalható. Az ilyen álmom szervezeti hibák folytán gyakoribbá válhat, s az ember egyre sorvad, amit a nép szintén a lidércnek tulajdonít.

Régi közmondásainkban is jelentkezik a lidérc képze: Egye meg a Lidérc; Lidérc is tudja, hova vigye a pénzt; Lidérc üli pénzt; Lidérce van — mondják a hirtelen meggazdagodott emberre —; Imádja, csak hogy pénzt hozzon; Okádja a szikrát, mint a lidérc; Tüzes, mint a lidérc.³⁰ Éppúgy mint a hiedelmekben, itt is lényeges elem a lidérc kincshordó képessége, kapcsolata a tűzzel, e köré kristályosodtak a közmondások, szólások.

Ha az előzőekben felsorakoztatott adatokat összevetjük a nyírségi lidércképzetekkel, a sok egyező vonás mellett a helyi sajátosságokat is felfedezhetjük.

A nyírségi nép lidércképzetei között a lidérc madár-csirke formájához fűződő hiedelmei játsszák a főszerepet. A lidérc kincshordó és erotikus szerepe itt együtt jelentkezik csaknem minden esetben.³¹ Gazdája fekete tyúk tojásából kelti ki bal hóna alatt melengetve meghatározott ideig vagy az uton talál rá, mint nedves, elhagyott csibére. A lidérc, gazdájának minden parancsát teljesíti, kincset, pénzt hoz, de a szolgálat fejében az ételből az első falatot magának követeli, éjszakánként, mint házas társával együtt él gazdájával, állandóan sorvasztja, míg nem a lidérce ember szabadulni akarván a terhessé váló kapcsolattól, teljesíthetetlen feladatot bíz rá, s a lidérc elpusztul. Ha a költött és talált lidérc alakját jellemezni akarjuk, rögtön szembeütő a különbség: a lidérctet kiköltő ember kilenc napig vagy három hétig nagy szenvedések árán költi ki a tojást, forróság lepi el, bűbajosok támadják meg — mintegy előre jelezve a félelmetes szövetség nagy árát. A másik változatban véletlen folytán kerül elé a kis nedves, sovány csibe, amit megsajnál és hazavisz, anélkül, hogy tudná, milyen lehetőségek birtokába jutott általa. A szánalmas csibe a meleg kemencepadkán éledni kezd, ugrál, s közben csúfondáros szövegeket kiabál, hogy megbotránkoztassa környezetét. (Apagyi, benkő-bokori adat szerint: „Hopp, majd leesett a

²⁹ Schmidt Tibolt, Adalékok a hazai oláhság temetőkultuszához: N. É. XV. (1914) 136.

Jankó János, i. m. 194.

³⁰ Margalits Éde, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp. 1896. 506. O. Nagy Gábor, Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 436.

³¹ L. az összeállított táblázatot.

³² L. Orbán András, Pózmán István lidéretörténeteit.

s. . . m”, Nyírturán: „Gyertek be, itt kaptok p. . . t, gyertek be!” (Gazdája kívánságára telehordja az udvart fekáliával.)

A lidérc-alak két egymástól elütő jellemzése, a kétféle történet más más hangulata, komoly, illetve komikus volta — annak ellenére, hogy a két lidérc típus lényeges tevékenysége azonos (kincshordás, erotikus szerep)-, arról győz meg bennünket, hogy a lidérc madár-csirke alakjában több időbeli réteg épült egymásra, és ezt leginkább a kétféle szemléletmód tükrözi: a félelmetes — már a kiköltés ideje alatt nagy áldozatot követelő, majd telhetetlen nemi vágyáról tanúságot tevő, vérszívó-, szörnyalakból esetlen, csenevész csibe lesz, aki szemtelen kiabálásával hívja fel a figyelmet magára. A komikussá kiforgatott lidércalak kétségkívül újabb keletű. Persze ma már a lidérc-történetek jórészeiben a komikum és a komolyság összefonódik.³³

Lidércnek tulajdonítja a nyírségi nép az éjjel a határban utasokat ijesztgető bolygó lámpást, a mocsárba, vízbe csalogató kísértetet, a láncát csörgető, földet rosszul mérő megholt mérnök kísértetét és a tüzes oldalrúddá váló lidércördögöt.³⁴ Márkus Mihály említi a lámpásos emberről az inzsinjérről — akinek útját fénycsóva és láncsörgés kíséri —, hogy régen mocsárba vezették az utasokat.³⁵

Kisvárdán is emlékeznek a lámpással járó mérnökre, aki csak távolról csörgette láncát. Nem félték tőle, kiabálták neki: „Miért nem nyugszol?” Újdombrádról a következő történet került lejegyzésre a földet rosszul mérő mérnök kísértetről: „Mikor a lányom született, a férjem katona volt. Mindig hívtam magamhoz valakit, mert a tanyákon minden éjjel láncos ember ment el az ablak előtt. Még a téhen is ellős volt. A láncot mindenhol csörgette, utána jó ideig volt a tanyában. Így mondják, hogy láncos mérnök volt, aki meghalt, nem tudott nyugodni, a földet mérte. Lámpása is volt, égett és hívta maga után a láncot a földet mérni. Mikor jól kiszaladgálta magát, eltűnt. Ha a konyhaajtó nyitva volt, bejött még a konyhába is.”

A Pózmán Istvántól lejegyzett lidérc történetek között szintén szerepel az elátkozott mérnök-kísértet.³⁶

Az utóbb felsorolt hiedelmek mindegyikében kísértetként jelenik meg a lidérc, megholt emberek gonosz avagy ártalmatlan szellemeként, útját tűz, fény jelzi. Némely változatban vízbe-csalogató képességével a vízi szellemekkel tart rokonságot. A tűz, mint kísérő jelenség egybe kapcsolja a láng alakjában fellobbanó kincs képzetével, melynek szintén gazdag hiedelme él a nyírségi nép körében.³⁷

A nyírségi hiedelmekben — mint láttuk az ország más területeiről bemutatott anyagban is —, a lidércnyomás, a boszorkány-nyomás képzete épp úgy keveredik, mint a lidérc és a boszorkány jellemző vonásai. Vaján szárnyas állat-alakban telepedik éjszakánként az emberre, Mátészalkán kecske képében.³⁸ Apagyon bibájosoknak tulajdonítják a lidércnyomásos álmot. Rohodon szintén ismerik a lidérces álmot. A két képzet keveredését mutatják az átváltozások emberré illetve állattá. (Láthatatlanná válnak,

³³ Legszebb példáit Benkő bokorból (Nyíregyháza), Apagyról, Nyírturáról, Újdombrádról gyűjtöttük.

³⁴ Márkus Mihály, A bokortanyák népe. Bp. 1943. 267—271., l. még a táblázatban.

³⁵ Márkus Mihály, i. m. 274. l.

³⁶ L. a Pózmán Istvántól közölt elátkozott mérnök történetét.

³⁷ L. a táblázatban.

³⁸ Relkovic Neda, Babonagyűjtés: Ethn. XXXVII (1926) 155.

a kulcslyukon át közlekednek.)³⁹ Ismeretes mindkét alaknak embert el-sorvasztó hatása (vérszívó tulajdonság, telhetetlen nemi vágy).⁴⁰ A boszorkány, aki béka képében kincset hord az embernek, mindenből az első falatot követeli magának, mint a nyírségi lidérc. Elviszik a tehén tejét a lidérc, rontanak, mint a boszorkányok. Útjukat lánc-csörgés jelzi.⁴¹ Szirmay, Szatmár megyei monográfiájában olvassuk, hogy a boszorkányok lidércen repültek éjféli mulatságaikra. Mind a lidérc, mind a boszorkány elpusztítására azonos praktikákat alkalmaz a nép: fokhagymát, cirokseprűt, szentelt barkát stb. helyeznek az ablakba, keresztet rajzolnak az ajtóra.

Az ördög alakjával való keveredés kimutatható a nyírségi anyagban is. Egy szép példája ennek a közölt Lidércszerető történet, amely megegyezik az Aa Th 407/B Ördögszerető mesetípussal, csakhogy ebben a lólábú szerető lelepleződése után tüzes oldalrúd (lidérc) képében távozik.⁴² Sokszor maga az ördög hordja lidérc alakjában a pénzt gazdájának. Ördög őrzi a kincset a föld alatt, ami lidércfény alakjában hét évenként lobban fel.⁴³ Az ördög szövetségeseitől, a gonosz lelkektől épp úgy lehet megszabadulni, mint a lidérctől. (Szárnyát ajtóféltre szegezik).⁴⁴ Sok helyen a lidércet sem nevezik nevén: mitvisz, Mit-mit, Mit-mitke név mögé rejtőzik. A szerencsés, vagy hirtelen meggazdagodott emberre szokták mondani: ördöge van, vagy másik változatban: lidérc van.

A megszerzett kincsen, gazdagságon nincsen áldás, a lidérc — vagy az ördög —, a vele kötött szövetség fejében nagy áldozatokat követel. A lidérc gazdája különböző furfanggal igyekszik megszabadulni a terhes kapcsolattól. Csaknem minden elpusztítási módban az emberi furfang, az ember szellemének magasabbrendűsége tűnik ki a lidérc ostobaságával szemben, aki nem tud kötéllel homokot hozni, vagy kimerni rostával a folyóvizet, s végül szegyenében elpusztul a háztól. Ez az elem uralkodó a nyírségi hiedelmekben, s utal a lidércnek mint gonosz szellemnek alacsonyabbrendűségére.

A lidérc, ördögök, boszorkányok alárendelt segítőtársaként jelenik meg korábbi írott forrásainkban.⁴⁵ (Szatmár megye). Az önállósult lidércképzetek kialakulásában ezek alapul szolgálhattak a képzetek keveredésére, azaz más hitbeli alakokkal való összekapcsolódásra. (Ez az összefüggés feltételezhető a kincsőrző törpékkel, de a kincs helyét tudó lidérccel kapcsolatos táltosokkal, garabonciásokkal is.) Kétségtelen, hogy sokszoros rétegződés, keresztveződés épül egymásra, keresztény, mitológiai és fantasztikus elképzelések egymásra hatásából alakult a mai lidérchit képlete.

A démoni hatalmától megfosztott lidérc satnya, szemtelen kiscsirkévé vált. Területünkön a népnyelv őrzi a hiedelem emlékét — ahol a lidércképzetek már el is fakultak —, a keszög állatot, kis selejtes csirkét lidércnek nevezik. („Eridj, te kis lidérc” — küldik el a lemaradt kiscsirkét. A sovány

³⁹ Szendrey Zsigmond, Ember- és természetfeletti lények a szalontai néphitben: Ethn. XXV. (1914) 315.

Erdész Sándor, Állattá változások a nyírségi népi hiedelmekben: Jósa András Múzeum Évkönyve I. (1958) 218—222.

⁴⁰ Márkus Mihály, i. m. 270.

⁴¹ Diószegi Vilmos, A bukovinai székely boszorkány kapcsolata az állatokkal: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1957. 58.

⁴² L. Orbán András Lidércszerető történetét.

⁴³ Szendrey Zsigmond, i. m. Ethn. XXV. (1914) 322.

⁴⁴ L. a táblázatban: Nyírbéltek.

⁴⁵ Szirmay Antal, i. m. 81.

emberre mondják: „Olyan vagy mint egy lidérc!” A vékony gyerek láttán keseregnek: „Olyan sován ez a gyerek, mint a lidérc!” A beteges asszonyokra mondták régebben: „Biztosan lidérces!”)

Tanulmányunk bevezetőjében jeleztük, hogy néhány lidércről szóló történetet teljes szöveggel is bemutatunk. Már Ortutay Gyula 1940-ben felhívta a figyelmet a „Fedics Mihály mesél” című mesekötethez írt tanulmányában a komplex lejegyzés fontosságára, amely megőrzi az epikus elemeket is.⁴⁶ Az újabb közlések közül Maác László tanulmányát említjük többek között, aki a hiedelmek és az epikus műfajok összefüggéseit vizsgálja.⁴⁷

Erdész Sándor, a Jósa András Múzeum 1958-as Évkönyvében közöl olyan hiedelemszerű történeteket, amelyekben a hős állattá tud változni, vagy másokat változtatni. Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XI—XII. kötete szintén teret szentel a babonás történeteknek.⁴⁸

Az általunk lejegyzett lidérc-hiedelmek közül néhányat — tekinthetjük ezeket típusoknak is —, bemutatunk.

I. Lidéretörténet (Pózmán István).

Hogy hogyan lehetett az embereknek lidérce, erre vót a rigebbi embereknek egy feladata. Dehát ezt is így hallottuk, hogy a lidérc. Valakinek tán sok pénze vót vagy ez, vagy az, rámondták, hogy biztosan lidércje van. Hát a régi mód szerint, nagyon-nagyon régen talán az is megtörtint, hogy a lidérchez csak úgy lehetett jutni, ha valaki saját kitermeli. Dehát egy tiszta fekete tyúknak a tojását, első tojását lesni kell. Mikor ez megtojt, de abba a tyúkba ne legyen egy csepp feje szál sem. Ezt a tojást — bár nő vagy férfi —, a hóna alá fogja és bizonyos három hétig ú lefekszik az ágyba. Olyan szimolálással, hogy ő beteg. De azirt szükség orvosra soha nincsen, csak mán a legutolsó napokban. Akkor egy kicsit — így mondják —, hogy hát olyan kíséreti formába esnek.

Amikor ez megtörtint, kikótt a kiscsirke, akkor két-három nap múlva már a kiscsirke szépen járkál a házba. Ide ül, oda ül. Sokszor a régi mód szerint, fel a konyhára ül, igen, kandallónak hitták, oda ül. És aztán akkor mondja, hogy hát:

— Mit hozzak? Mit hozzak? Mit hozzak?

Hát oszt így az illető amit mond, hát ő teljesíti is láthatatlanul, hogy azt nem látja senki, de már ott is van már reggelre, amit kívánt. Pénzt, vagy bár akarmit, hogy minden megteljesedett. De valószínűleg azt is hozzá teszem, hogyha a lidérc tyúk vagy kakas vót, ugyan annak az illetőnek vele kell többször foglalkozni. Hálni. Na, mikor osztán mán teljesen meg-unja, hogy mán nem tud vele mit csinálni, nem tud tülle megszabadulni, hát más módja nem vót osztán — a régi monda szerint —, csak osztán kivitte valami legközelebb keresztútra és ottan letette. És mondta, hogy:

⁴⁶ Ortutay Gyula, Fedics Mihály mesél. Bp. 1940. 69—70.

Ortutay Gyula, i. m. 294., 399—400.

⁴⁷ Maác László, Adatok a hiedelmek és az epikus műfajok összefüggéséhez: Ethn. LXVII. (1956) 279—293.

⁴⁸ Erdész Sándor, i. m. 215—226.

Balassa Iván, Karesai mondák: U. M. N. Gy. XI. Bp. 1963.

Béres András, Rozsályi népmesék: U. M. N. Gy. XII. Bp. 1967.

— Eridj, hozzál nekem a nagyvilágot!

Vagy:

— Ezt, meg azt!

Olyat, amit teljesen lehetetlen vót. Így aztán megszabadult a gazda a lidértcül.

„Például mit kért tőle?”

Hát például kért, hogy hát:

— Na, mostan nekem reggelre merd ki a Tiszából a vizet!

Hát eztet mán nem tudta.

„Mivel merje ki a vizet?”

Hát mán ő aztat tudta, hogy mi kéne hozzá. Kanállal vagy satöbbivel. Ilyesmi feladatokat adtak neki, hogy amit nem tud megtenni. És így osztán ő bosszúságába otthagya a gazdáját.

Majd aztán megint esetleg kerül egy gazdája, aki felveszi, mint egy kis elázott csirke. Hazaviszi nagy örömmel a feleséginek.

— Néz csak mama, itt van egy kis csirkét hoztam!

— Aó szegin, szegin! Tegyük a melegre!

Hát ahogy feltették a melegre a kandallóra, eccer csak a kis lidérc azt mondja:

— Hopp! Maj leestem!

Elkezdte ott szunyókálni. Akkor nizek nagyot, hogy micsoda ez?

— Hiszen ez valami, beszélni is tud!

Amint így több szavakat is megsejtettek tülle. Hát aztán rájöttek, hogy lidérc. Mán gondolták a régi öregek. Ez is osztán hordatott vele valamit.

„Mit kértek tőle?”

Hát egyelőre holmi gabonát vagy búzát, ami legjobban szükséges vót. Azután pénzt is fokozatosan. Úgy, hogy ezek is meggazdagodtak. De ennek is éppen olyan módon, már hallották, hogy hát ettül másképp nem lehet leválni, mer bizon mán a gazda is nagyon soványodott, mer mindig vele kellett hálni, akár kellett, akár nem. Nahát így szerettek vóna tülle megszabadulni. Másképp nem tudtak, csak ilyen módon ők is, hogy csak a keresztútra kivinni. És olyasmit kívánni tülle, hogy amit már ő teljesen nem tudott megcsinálni, mint az elődjével.

Más megyékben hallottuk, hogy hát talán vót neki lidírce. Osztán ezér gazdagodott meg valamikor ü. Valamikor Csengeri Kálmán is hát nem nagy birtokos vót, de oszt utoljára lett vagy hat-hétszáz hold földje. Hát mán arra is rámondták valamikor, hogy hát lehet, hogy van neki, vagy vót neki lidírce.

Lakott egy Donics nevezetű nálunk. Hát kisebb gazdaember vót. De azér így van, mer a felesége olyan beteges is vót, meg miegymás. Hát rámondták arra is, hogy lehet, hogy van neki talán lidírce. Hát osztán ezek a családok osztán el is menekültek a Benkő bokorbul. Másfele, más világon, más földeken vettek. Na, de ezt csak így hallottam.

II. Hallottam, hogy az ilyen régi elátkozott pénzek mán nagyobb összegbe aranyak vagy ezüstök voltak, akik hát mondjuk, hogy nagyobb értékbe vótak eltéve. Hogy ezek talán minden hét esztendőben ilyen gyertyavilágnyi formában jelennek meg. Háromszor egymás után felvillannak. Aki ezt a kis világosságot meglátja és közelben van hozzá, akkor bár zsebkendőjét, vagy kését vagy pipáját vagy kalapját odalöki, akkor olyan marad a földbe. Ha pedig a zsebibül vesz ki valamit, akkor egy méterre

esetleg marad ki a földbe. És hogy ezeket akkor ki lehet ásni és ki lehet szedni. Na, de ezt is csak a régi öregektől hallottuk, hogy e vót neki a módja. Tovább nem tudom.

III. Vót még egy régi monda beszíd, amikor talán még vannak a mi időnkből is olyan emberek valakik — én nem-, de valaki azt mondta, hogy ő egy tüzes fát látott, hogy szaladni az úton, mint egy nadály. A határba. Hát osztán mondták neki:

— Nem igaz!

Na osztán másik iccaka, másik iccaka. Többször kimentek több emberek is. Hát, hogy csakugyan látták, hogy hát egy olyan határba szaladgál egy olyan tüzes drót-forma. De megközelíteni nem merte ám senki se. Nem vót olyan bátor ember, aki megközelicse. Hát erre azt mondták a régi öregek, hogy ez olyan elátkozott mérnök, ami nem igazságosan mért és valaki elátkozta, hogy hát tüzes fán szaladgálj hóttod után is a határba. Hát ez errül keletkezett ez a szó, hogy hát talán így vót, de azér határozottan nem állítom, mert én sem láttam.

I. A lidércszerető

(Orbán András).

Valamikor a nagyvilágba, nagyon réges-régen ezelőtt több száz évvel történt. Egy községbe éltek. Ugyi nagyon sok leányok összegyűltek. Jártak fonóba, barátkoztak együtt. Úgy, hogy tíz-tizenöt leány összegyűlt és együtt nagyon jó barátságba vótak. De mindegyik leánnak vót szeretője. Csak egyetlen egy leánnak nem vót szeretője. Pedig szép gazda ján vót. Szép is vót, csinos is vót, ügyes is vót, jó is vót. És annak szeretője nem vót. Hát mikor így mentek a fonóba, és minden ján ment a szeretőjével. Vót aki elkésérje, vót aki hazakésérje. De ezt az egy jánt nem vót aki hazakésérje sohase. Mer nem vót szeretője. Hát így osztán nagyon el is szomorodott ez a leán rajta, hogy hát neki mégis hát nincsen szeretője. Nagyon buslakodott. Gondolkozott, hogy hát mégis, hát hogy kén neki fogni egy szeretőt. Hát neki miér nem akad szeretője. Na, egy alkalommal fonóba vannak úgy egy este. Hát eccer mán mindegyik a szeretőjével ott vannak a leányok, a legények is, a szeretője minden leánnak ott van. Fonnak, beszélgetnek. Eccer kopogtatnak az ajtón. És mondják, hogy:

— Szabad!

Bezzeg egy szép fiatal ember. Tiszta fekete ruhába, fekete box csizmával, pörge kalappal. De oly gyönyörű szép fiatal ember vót, hogy hát azt mindenki megbámulta, mikor bement. Szépen fel is vót ötözve. Köszönt.

— Jó estét!

Fogadta mindenki.

— Jó estét!

Fogadták neki a köszöntését. És akkor egyenesen elmegy ehez a jánhoz, améknak nem vót szeretője. Mellé ül és hozzá fog vele beszélgetni.

— Na kedves — azt mondja —, hát ha elfogadná az udvarlásomat — azt mondja —, hát igazán magát — azt mondja —, nagyon megtetszett nekem! — azt mondja. — Hát szeretném, ha elfogadná!

Hát a leánnak is nagyon megtetszett a fiatalember. Hát nagyon szívesen

elfogadta udvarlójának. Hát úgy osztán beszélgettek. Mikor eljött az az idő, hogy vége vót a fonónak, hát minden leánt hazakésért a szeretője. Eztet is osztán hazakésérte ez a fiatalember, ezt a leánt. Mikor hazamennek, még otthon is hozzáfogtak beszélgetni. Hát még a leánnak a szülei is nagyon megörültek, hogy hát micsoda egy szép fiatalember akadt az ő leányuknak. Hát még megkínálták osztán egy kis süteménnyel, bort hoztak fel a pincébül. Ettek, ittak. Akkor a fiatalember elköszönt és elment. Mán másik este még a fonóba el se mentek, mán a fiatalember a leános háznál megjelent. És ő saját maga vezette el a fiatal leánt oda, ahun szoktak fenni. Elmennek. így udvarolt, egészen a leánnak, több időkön keresztül. Úgy hogy már mikor oda került a sor, hogy hát mán több hónapot eltöltöttek együtt, nagyon megtetszett a leánnak is a fiatalember. Akkor azt mondja a fiatal-ember, hogy hát:

— Na, ide hallgass kedves! — azt mondja. Hát mondd mán — azt mondja —, hát miér járok? — azt mondja. — Nekem mán ugyis, az időbe benne vagyok! — azt mondja. — Már több vagyok mint huszonnégy-huszonöt éves! — azt mondja. — Hát nagyon szeretném — azt mondja —, hogyha megesküdnék! Hogyha te is úgy gondolod, és szeretel éngemet!

Hát a lánnak, mivel hogy nagyon megtetszett, hát azt mondja:

— Hát én — azt mondja —, hozzád megyek — azt mondja —, szívesen feleségül! — azt mondja. — Hát én nem bánom, esküdjünk meg, amikor akarod!

Igaz, sokszor a leán kérdezte tülle:

— Hát mégis hol laksz? Mék faluba? Merre laksz?

Hát mondja a fiatalember:

— Ó, innen — azt mondja —, nagyon messzire lakok! — azt mondja — Hát lúháton szoktam én ide jönni! — azt mondja. — Messzi lakok! — azt mondja.

Mer szerette vón a leán elmenni a szüleihez, hogy széjjelnezzen. Mint háztűznézőbe. Hát a fiatalember nem mondta.

— Hát — azt mondja —, majd mikor megesküszünk, majd elmegyünk akkor! — azt mondja.

Nahát első sorban is, hát egy kézfogót kell csinálni. Megváltják a jegyet. Csinálják a kézfogót. Hát rengeteg sok vendégeket összehívnak. Éppen úgy mint egy nagy lakadalomba. Mikor összehívnak, a háznál megterítik az asztalt. Esznek, isznak ugyl. Hát a fiatalember ugyl a menyasszonya mellett ült. És a fiatalember mikor eszik, hát a villát, mán mikor villával ette a húst, hát a villát véletlenül, mert azt gondolta, véletlenül. Dehát a fiatal-ember akarattal leejtette a villáját az asztal alá. Na dehát, hogy be vót szépen, fel vót ötözve, aranyóra vót a zsebjebe, minden. Hát így gondolta a leán magába:

— Ez valami nagy fiatalember lehet! Valami vagy nagy dúsgazdag, vagy pediglen valami nagy dúsgazdag, vagy pediglen valami nagy úriember lehet!

Hát kedveskedni akart a vőlegényinek és hogy hát a villát az asztal alul felvegye. Hát mikor bejött, hát akkor is látta, hogy nagyon finom fényes boxcsizma van a lábán a fiatalembernek. És mikor a villáért lehajolt, hát látja, hogy nem boxcsizma van a lábán, hanem lúpatája van a lába. Mint egy lúpata, úgy nézett ki, mint egy lúnak a lába. A fiatalembernek. A jány, úgy megrettent egy kicsit. Mégis, mi ez. Na dehát ő nem jól látott. Hát

micsoda finom boxesizma vót a lábán és most nincsen csizma a lábán, hanem egy lúlab van. És lúpata van a csizmája helyén. Hát úgy egy kicsit megijedt. Na de mivel hogy szorosan ültek, nem bírt felugrani, hogy hát kimenjen mellőle. Mert úgy megrettent tülle. Na, de mán mindegy. Azért gondolta magába:

— Lehet, hogy nem jól látok! Mán ha nem jól láttam is, mán mindegy! — azt mondja magába.

Megin a fiatalember ett tovább. A villáját megint leejtette. Na, most mán a ján gondolta magába, most mán még jobban megnézi. Hát mikor lehajlik a villáér, lassan, nyugodtan nézi. Hát mind a két lábán mán nincsen csizma, hanem mind a két lába lúlab. És lúpatája van. Hát a jány annyira megijedt, hogy hát mán nem bírt felállani. Hanem az asztal alá aláugrott és elkiáltotta magát, hogy:

— Jaj, édesapám — azt mondja —, ne hagyjanak!

Hát a jány az asztal alatt össze is rogyott. A fiatalember pediglen észrevette, hogy hát itt mán a lán persze meglátta, mer ő is úgy akarta. Hát a fiatalembert rögtön meg akarták fogni, mert vótak több férfiak, jó erős, markos legények is vótak ott benn a mulatságon. De akkorára a fiatalember átváltozott egy ódalrúdnak. Egy szekér-ódalrúdnak. És az ablak csak kétfele nyílt és ott az ódalrúd az ablakon kiment. De oly borzasztó széllel, hogy a háznak a tetejét elvitte. És ahol ment, nagy sűrűt vert. Mindenütt a háznak tetejét elvitte az ódalrúd. Úgy osztán elment. A jánt valahogy oszt meggyógyították. Magához jött. Itt osztán vótak ott öreg emberek, akik meg tudták mondani, hogy hát:

— Ez gyermekem, nem vót egyéb, ez lidérc vót!

Így osztán a jány, majd osztán került neki olyan rendes vőlegénye. Férhez ment. Még mai napig is él, ha meg nem halt.

II. Lidéretörténet

Még legény koromban ér hallottam egy öreg embertül, hogy hát ha tiszta fekete tyúknak az első tojását valaki a hóna alá teszi és kilenc nap ott hordja, az a tojás kikél a hóna alatt és lesz belőle egy lidérc. Egy olyan csirke, hogy amit annak parancsolnak, azt mindent hord oda. Na, eztet többeken hallották. Hát vót egy kocsis, szógalegény vót egy nagygazda embernél. Az is hallotta. Hát az meg is próbálta. Hát a gazdájánál vót egy tiszta fekete tyúk, amibe semmiféle más szín nem vót, csak tiszta fekete tolla vót. Hát annak az első tojását odakötötte a hóna alá a fiatalember. A kocsis. Hát ahogy odakötötte, ott tartotta a hóna alatt a tojást. Már mikor eltött négy nap, olyan borzasztó forró vót a tojás, hogy nem bírta a hóna alatt tartani. Na, gondolta magába, hát ez mégis, hát valahogy azt a kilenc napot kibírja. Mikor eljött mán az ötödik nap is, hát éccaka, ugyi hát az istállóba hált a lovak közt a kocsis. Hát ahogy ott hált, hát eecer mán olyan forró, oly rettenetes a tojás, hogy hát már nem bír vele. Hát úgy gondolta magában, megfogja és kihajítja a tojást. A hóna alól kiveszi és tovább nem küszködik vele. Nem kínlódik. Hát ahogyan kimondja, hát valami ütöt felkapta és a földhő vágta úgy, hogy nem bírt meg se mozdulni. Na jól van, hát ott tarcsa. Addig-addig, hogy a kilenc nap letött. Mikor letött, hát a hóna alatt a tojást kivette és kikött egy kis csirke belülle. Hát a csirke mindján mondja neki, hogy hát:

— Mit? Mit? Mit?

Hát ő hallotta ugye attul az öreg embertől mégis, hogy hát annak a csirkének, mikor mondja, hogy „mit, mit”, akkor annak azonnal parancsolni kell valamit. Hogy hát valami dógot kell adni, mert máskülönben, ha nem ad neki az ember dógot, hát akkor baj van. Hát így osztán a fiatalember kigondolta, hogy hát mit is csináljon hamarosan. Azt mondja hát:

— Ide hallgass! — azt mondja. — Hozzál nekem ide az udvarra — azt mondja —, huszonnégy öl fát!

Hát akárhonnen hogy hozzon. Hát a fiatalember kinéz az istálló ajtón, hát lássa, hogy mán a huszonnégy öl fa mán ott is van sorba. Akkor a csirke elhallgatott. A jászol alá bebújt és nem csinált tovább semmit. Eljön a második éccaka. Megint mondja, hogy hát:

— Mit? Mit? Mit?

Hát nem jut az eszébe a fiatalembernek semmi, hogy hát mit is mondjon neki. Mit parancsoljon. Hát hamarosan hát:

— Hát — azt mondja —, hord meg az udvart — azt mondja —, földdel!

Hát nézi, hát meg van az udvar hordva földdel, úgy, hogy teljesen fel van telve. Eljön a reggel. Elmegy az öregemberhez. Azt mondja neki, hogy hát:

— Ide hallgasson! — azt mondja. — Hát ez a csirke mindig mondja éccaka, hogy „mit, mit”. Dehát én mit tudjak neki parancsolni? — azt mondja. — De hát annak muszáj valamit parancsolni, ahogy maga mondta! — azt mondja. — Hát mit tudjak neki parancsolni?

— Ejnye fiam — azt mondja —, hát olyan gyenge eszed van? — azt mondja. — Hát mondjad neki — azt mondja —, hogy hát neked — azt mondja —, építsen egy olyan házat — azt mondja —, ami egy rendes ház lesz! Másik éccaka pediglen — azt mondja —, építtess vele istállót! Harmadik éccaka meg ezt, meg azt! Úgy, hogy te egy borzasztó nagy gazdag ember leszel! — azt mondja. — Az hoz neked jószágot, hoz neked mindenfélit! Pénzt hozathatol vele! Úgy, hogy a pénzbül földet vásárolsz, mindenfélit! — azt mondja— Minden meglesz!

Hát a fiatalembernek vót is egy kis telekhelye ugyi mán ű kocsis vót. Hát ű magába vót, nem vót se szüleje, senkije se. Egy kis telekhelyet vett magának. Amit beszerzett egy kis telekhelyet. Hát második éccaka mondja a kis csirke, hogy:

— Mit? Mit?

Hát ő mindjárt készítettett egy házat. Hát el is ment a fiatalember. Nézi, hát a ház fel van épülve és gyönyörű szép kis ház. Na, megin második éccaka mondja. Akkor osztán építettett istállót. Csűrte építettett, mindenfélit. Addig-addig, hogy pénzt is hozattatott magának. Hát annyi pénze vót, hogy rengeteg pénze. Hát a fiatalember nem csinált egyebet semmit se. Otthatta a gazdáját. Elment haza. Bebútorozta a szobáját, a lakását. És ott éldegélt nyugodtan. De a kis csirke minden éccaka mondja, hogy:

— Mit? Mit?

De neki parancsolni kellett, hogy valamit csináljon. Hát ő mán nem tud mit hozatni. Fával megrakatta az egész udvart. Mindenfélét, gyümölcsfával befásította a kertet az a kis csirke. Neki mindent. Hát nem tud mit csinálni, elmegy az öregemberhez.

— Ide hallgasson! Mondja meg, hát hogy tudjak tülle megszabadulni? Hát én ennek munkát nem tudok mindég adni! És maga azt mondta, hogy

ha nem tudok munkát adni eccer is — azt mondja —, akkor ez megöl éneget!

— Hát bizon fiam — azt mondja —, ez meg is öl tégedet! — azt mondja. — Hanem ha meg akarsz tulle szabadulni — azt mondja —, adjál neki oda egy citerahúrt! — azt mondja. — És mondd, hogy ezen a húron — azt mondja —, száraz homokkal az udvarodat hordja meg! Eztet — azt mondja —, a citerahúron úgyse tudja meghordani, mer errül lehullik! — azt mondja. — És akkor a kis csirke többet nem jön vissza!

Hát így osztán másik éccaka mán mondja a kis csirke, hogy:

— Mit? Mit?

Hát akkor osztán mondja neki, hogy:

— Ezen a citerahúron hordjál nekem száraz homokot, az udvart tőcsd meg!

Akkor oszt elment a kis csirke. De többet sose jött elő — Így a fiatalember megmaradt. Hát ezekből a kis csirkékből vannak ezek a lidércek, akik kötélrúdnak, ódalrúdnak, mindennek átváltoznak. És így ezek a lidércek. Mán mikor így elküdi valaki, hát akkor mán tovább nem csirke, hanem fiatalembernek, vagy akárminek átváltozik.

Azt is hallottam, hogy vele is kell hálni, de az nem igaz.

A két adatközlő Pózmán István és Orbán András „tudása” eltér egymástól.⁴⁹ Pózmán István nem mesemondó, de gazdag a hiedelemvilága és ismeri a mágikus gyakorlatot, jóllehet ő sohasem üzött effélet.⁵⁰ Történetei a reális világhoz fűződnek, kérdezősködésünkre a személyeket is megnevezte, akikről régen azt mondták a Benkő bokorban, hogy lidérceket tartottak. Nagy megjelentő erővel mesélte el a lidérc cselekedeteit, a vele folytatott párbeszédet.

A kezdő és záró formula nincs meg történeteiben — mint a mesében —, azonban az epikus műfajjá alakulás mozzanatát láthatjuk abban a törekvésében, hogy valamiképpen mégis igyekszik bevezetést illetve befejezést adni történeteinek. (Bevezetés: Vót a rigebbi embereknek egy feladata; Vót még egy régi mondabeszéd; Hallottam, hogy az ilyen régi elátkozott pénzek... Befejezés: Na, de ezt csak így hallottam; Tovább nem tudom; Hát ez errül keletkezett ez a szó; Határozottan nem állítom, mert én sem láttam.)

Ezek a bevezető illetve befejező mondatok arra szolgálnak, hogy a mesélő Pózmán István belezökkenjen a mesélésbe — illetve kilépjen annak bűvös köréből — áttérjen a való világból egy külön világba, amiben az irreális cselekedetek konkrét, reális színteret kapnak. Így alakul ki az előadás sajátos atmoszférája, amelyben elválaszthatatlanul ötvöződik a való és az elképzelt, a természetfölötti világ képe.

Orbán András — a másik adatközlő, akinek két lidéretörténetét itt

⁴⁹ Pózmán István 74 éves-Benkőbokor (Nyíregyháza)- földműves. Gyűjtés 1967. február 15. Gyűjtötte: Muraközi Ágota.

Orbán András 57 éves, — Zsarolyán, — földműves. Gyűjtés: 1962. május. Gyűjtötte: Erdész Sándor. (15 éve nem mesél rendszeresen, repertoárja kb. 50 db mese.)

Papp János 78 éves, Kállósemjén, juhász. Gyűjtés: 1963. március. Gyűjtötte: Erdész Sándor. (Kb. 180 mesét tud, ezek nagyrésze hiedelemszerű történetekből áll).

Erdész Sándornak ezúton is köszönetet mondunk Orbán Andrásról és Papp Jánostól gyűjtött anyagának rendelkezésünkre bocsátásáért.

⁵⁰ Történeteit egy héten belül kétszer hallgattam meg, a két előadás között lényeges eltérést nem tapasztaltam, ezt a sajátosságát az epikus műfajjá alakulás alapfokának tekinthetjük.

lejegyeztük —, mesemondó, repertoárja mintegy ötven darabra tehető. Méséi között rangos helyet foglalnak el a hiedelemszerű történetek. Összehasonlítva Pozmán Istvánnal, rögtön szemünkbe tűnik Orbán András történeteinek csiszoltsága, gördülékenysége, tagoltsága — amely már a mesével való szorosabb rokonságra utal —, (három kívánság) megjelenik az elátkozott hős felszabadulásának motívuma is: mikor a gazda teljesíthetetlen feladatot bíz lidércére, az visszaváltozik emberré. A lidércszerető történet pedig egyenesen az AaTh 407/B The Devil s Mistres (Ördögszerető) mesetípusnak felel meg azzal az eltéréssel, hogy itt a fonóba járó lólábú legény tüzes oldalrúddá váló lidérc képében távozik.

Tanulmányunk végén táblázatban foglaljuk össze a területünkön előforduló lidércképzetek típusait. A leggazdagabb, legelterjedtebb a lidércmadár-csirke formájában megjelenő alakja, itt együtt jelentkezik kincshozó és erotikus szerepe, de megtaláltuk nyomait a másodlagos lidércképzeteknek, amelyekben a kincs, a láng, mint közös elem szerepel. Másodlagos képzeteknek tekintjük a bolygó lámpásként, láng alakjában kísértő embereket, a fellobbanó, kincset jelző tüzet, a lidércnyomásos álmot. Ide sorolhatjuk a népnyelvben szóképekben megőrzött lidércképzeteket is. Mindezek keverednek más természetfölötti lény képzetével, néhány vonására tanulmányunkban is rámutattunk.

A lidércről lejegyzett történeteinkben komikum és komolyság összefonódik, a komikussá kiforgatott csirke-madáralakot kétség kívül újabb keletűnek kell tekintetnünk.

A további kutatás feladata a lidércképzetokről összegyűjtött anyagot kultúrtörténeti mélységben rendezni, az egymásmellettséget egymásutániségbe helyezni.⁵¹

⁵¹ Röhrich Lutz, Az ördög alakja a népköltészetben: Ethn. LXXVII. (1966) 212—228

*A LIDÉRC ALAKVÁLTOZÁSAI, SZEREPE A NYÍRSÉGI
NÉPHITBEN*

I. 1. *Csirke vagy madár alakban* (költött vagy talált lidérc):

Szerepe: a) pénz illetve kincsfordás		
b) erotikus szerep (átváltozás nővé vagy férfivé)		
Hely:	Elnevezés:	Elpusztítása:
Kisvárdá (a, b)	lidérc	teljesíthetetlen feladat
Cigánd (a)	lidérc	teljesíthetetlen feladat
Újdombrád (a, b)	lidérc	teljesíthetetlen feladat
Nyírlövő (a, b)	lidérc	(mit-mit?) teljesíthetetlen feladat
Ibrány (a, b)	lidérc	(lopjon keresztet a templomról)
Kék (a, b)	lidérc	(mit-mit?) teljesíthetetlen feladat
Vásárosnamény (a)	lidérc	teljesíthetetlen feladat
Nyírtura (a, b)	lidérc	teljesíthetetlen feladat
Rohod (a, b)	lidérc	teljesíthetetlen feladat
Nagyserkesz (a)	lidérc	halálos ágyán rábízta jó emberére a tulajdonosa
Benkő bokor (a, b) (Nyíregyháza)	lidérc	(lidirc) teljesíthetetlen feladat
Apagy (a, b)	lidérc	(mit-mit?) teljesíthetetlen feladat
Kállósemjén (a, b)	lidérenyomás	(mit-mit?) teljesíthetetlen feladat
Újfehértó (a, b)	lidérc	kemencébe dobják
Tiszavasvári (a)	lidérc	teljesíthetetlen feladat
Nyírmihálydi (a, b)	lidérc	teljesíthetetlen feladat
Nyírbétek (a, b)	lidérc	(lidirc, mit-mit?) Szárnyát ajtóféltre szegeznek
Nyírmártonfalva (a, b)	lidérc	Mit-mit? Teljesíthetetlen feladat
Panyola (a, b)	lidérc	fába lyukat fúrnak, bele küldik.
Tiszacécsé (a, b)	lidérc	(mit-mit?) — —
Magosliget (a)	Mitvisz	teljesíthetetlen feladat, fába lyukat fúrnak, belé küldik
Kocsord (a, b)	lidérc	— —
Zsarolyán (a, b)	lidérc	teljesíthetetlen feladatot kap s át- változik emberré
Nagyhodos (a)	lidérc	(Mit-mitke?) teljesíthetetlen fel- adat, fába lyukat fúrnak, bele küldik, erdőben hagyott ruhában felejtik
Garbolc (a)	lidérc	teljesíthetetlen feladat
Császló (b)	lidérc	— — (Szirmay 1745)
Tyukod (a, b)	lidérc	(Mit-mit?) Teljesíthetetlen feladat
(A teljesíthetetlen feladatok között szerepel:		
a) rostában vizet hozni		
b) kötélben homokot hozni		
c) vagy elhúzni a hegyet a helyéből		

2. *Állatalakban/*

Szerepe: alvó embert megnyomó szellemként		Elnevezés
Rohod:	ismeri a lidérenyomásos álmot	
Vaja:	szárnyas állat alakban	„nyomást” okoz
Apagy	—	—
Benkő bokor	berepülnek a kulcslyukon	—
Mátészalka:	kecske alakban telepednek az emberre	
Szabolcs megye XVIII. sz-i kéziratban:	disznó képében rontanak	
Szatmár megye (1745 Szirmay monográfia):	a boszorkányok lidércen lovagoltak a Szt. Gellért hegyre	lidérccek hordják az ör- dőgök kincsét a bo- szorkányoknak

II. *Fényjelenségként, ill. fényjelenség kíséretében*

jelenik meg:

- Szerepe: 1. pénz, kincs jelzése (lidércfény elnevezése itt nem ismert)
2. kísértő szellem, megholt ember lelke

1.)

Hely:
Kisvárdá: 7 évenként felveti a láng az elátkozott pénzt
Ajak: pénz tisztul a határban
Újdombrád: elátkozott pénzről láng lobban fel
Vaja: — — — —
Nyirtura: tisztul a pénz
Benkő bokor: jeles éjszakákon üstökben tűnik fel a pénz gyertyavilágként
Apagy: — — — —

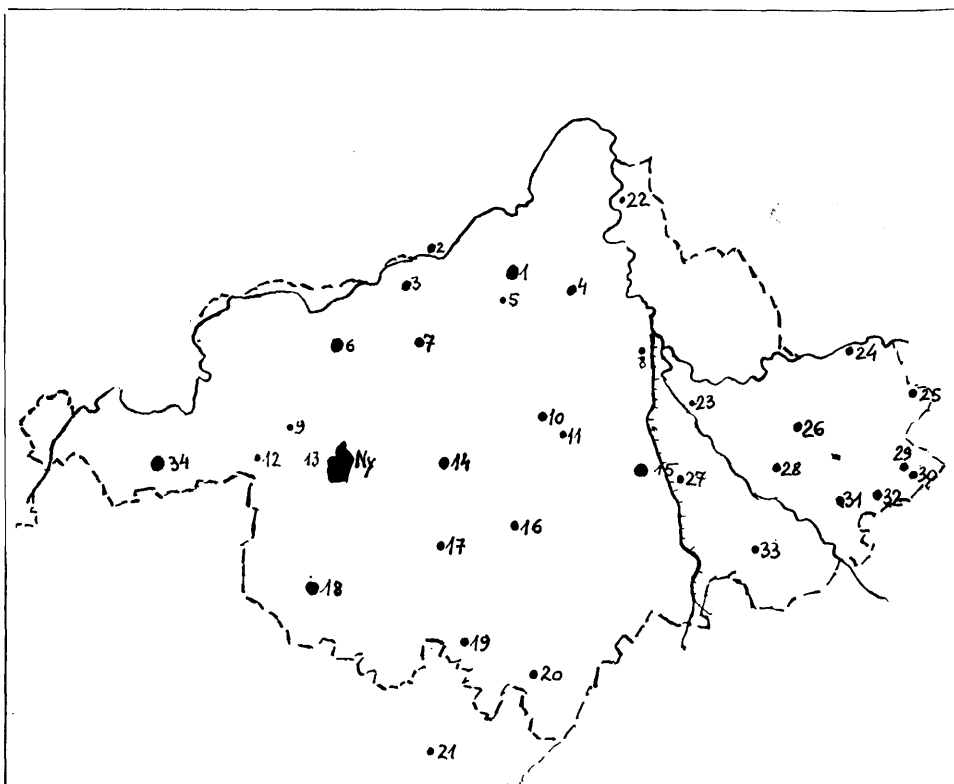
2.)

Hely:
Kisvárdá: lámpás, elátkozott mérnökök láncot csörgettek éjszaka
Újdombrád: lámpás, elátkozott mérnökök láncot csörgettek éjszaka
Ajak: láncos ördögök jártak éjjel
Benkő bokor: tüzes nadályként szaladgáltak elátkozott mérnökök éjjel a határban
Nyíregyháza: a lámpásos ember az inzsinjér, mocsár- (bokortanyák)ba vezette régen az utasokat (Márkus M.)
Kállósemjén: lámpás mérnökök kísértének éjjel
Zsarolyán: a lidércördög kötélrúdnak, oldalrúdnak változik
Nagyhódos: tüzes szekérialakban kísért a Túrparton bolygó lámpásként csalogatja az embereket
Tiszavasvári: éjszakánként láncot húznak maguk után a kísértetek

III. *A népnyelvben megjelenő lidérc-alak:*

Hely:
Ajak „Jaj olyan vagy, mint egy kis lidérc” (mondják a kis „piaci” csirkére)
Rohod „Eridj, te kis lidérc” (mondják a lemaradt csirkére)
Nyírgyulaj lidérctojsás (= kis tojás)
Benkő bokor „Biztosan lidérce van” (mondták régebben a beteges asszonyokra)
Lónya „Olyan sován ez a gyerek, mint a lidérc”
Panyola „Né, milyen kis lidérc” (mondják a jövő-menő, bujkáló gyerekre, elmaradt növésű kacsára)
Nemesborzova „Olyan vagy, mint egy lidérc” (mondják a sovány embernek.)

Sz. Muraközi Ágota

16. kép. Lidérc hiedelmek Szabolcs-Szatmárban

1. Kisvárdá	18. Újfehértó
2. Cigánd	19. Nyírmihálydi
3. Újdombrád	20. Nyírbétek
4. Nyírlövő	21. Nyírmártonfalva
5. Ajak	22. Lónya
6. Ibrány	23. Panyola
7. Kék	24. Tiszacséce
8. Vásárosnamény	25. Magosliget
9. Nyírtura	26. Nemesborzova
10. Rohod	27. Kocsord
11. Vaja	28. Zsarolyán
12. Nagycserkesz	29. Nagyhodos
13. Benkő-bokor	30. Garbold
14. Apagy	31. Császló
15. Mátészalka	32. Rozsály
16. Nyírgyulaj	33. Tyukod
17. Kállósemjén	34. Tiszavasvári